

- ідея об'єднання православної та католицької Церков в межах Речі Посполитої мала вихідну релігійну засаду і не може розглядатися поза необхідністю подолання глибокої кризи, в якій опинилися і православна, і католицька Церкви;
- обговорюваний нами механізм розробки унійних положень не завжди характеризувався однаковими підходами до розв'язання православно-католицьких проблем, що в перспективі могло викликати занепокоєння у конфесійно вразливого кліру та його пастви.

Е.Якимів* (м. Кам'янець-Подільський)

ПОЯВА ЛАТИНСЬКИХ ЧЕНЦІВ І СТАНОВЛЕННЯ КАТОЛИЦЬКИХ ЧЕРНЕЧИХ ОРДЕНІВ В УКРАЇНІ (X-XV ст.)**

Поява латинських ченців, а потім поширення чернечих орденів Католицької церкви на Русі-Україні відбувалося в умовах політично-релігійних трансформацій IX-X ст. Прийняття хрещення з Візантії не означало відмежовування від Риму. Східна і Західна церкви тоді ще перебували у єдності. Папа залишався формальним главою всього християнства. У 988 році, як свідчить Никонівський літопис, до київського князя під час його походу на Корсунь “придоша послы из Рима и мощи святых принесоша”. Йшлося про мощі святого Климента, папи римського, знайдені Кирилом та Мефодієм у тому ж Корсуні під час повернення з місіонерської подорожі до Хозарії. Двома роками раніше, згідно з літописною легендою, Володимир приймав послів з Риму, які пропонували йому прийняти християнство латинського обряду. Є відомості, що і Володимир відправляв послів до Риму.

Найкоротший шлях католицького місіонерства лежав через Польщу. Зміцнення у X столітті, після прийняття християнства, Польської держави сприяло активізації її зовнішньополітичних планів щодо сусідніх країн. Щоб схилити на свій бік Католицьку церкву, польський князь Болеслав підтримував латинських місіонерів, які саме в цей час прагнули здійснити широку програму навернення до

---

* Якимів Е. – аспірантка Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.

** © Якимів Е., 2002

християнства язичників - народів Помор'я та Прибалтики. [Wojciechowski T. Szkiecy historyczne XI wieku.- Warszawa, 1970.- S.39-83]. Підтримуючи латинських місіонерів, Болеслав намагався здійснити свої плани проникнення на сусідні з Польщею землі, які польські феодали не могли захопити шляхом прямих воєнних акцій.

Смерть католицького ченця, празького архієпископа Войтеха Адальберта під час його місійної подорожі до прусів 997 року була використана польським двором для зміцнення міжнародного авторитету Польської держави у християнському світі. Перш за все, цьому сприяло створення культу цього місіонера, написання його житій. В 1000 р. під гаслом поклоніння останкам Войтеха в Польщу здійснив мандрівку германський імператор Оттон III, який уклав із Болеславом дуже важливі для Польщі угоди, якими у першу чергу гарантувалася незалежність цієї центрально слов'янської держави, а її володареві була обіцяна королівська корона. Згодом католицькі місіонери – послідовники Войтеха – не тільки здійснювали активну місіонерську діяльність, а й широко пропагували внесок Болеслава Хороброго в поширення християнства серед язичників.

Ця ідея є стержевою в посланні місійного архієпископа Бруно Квартфутського, який у 1007 р. прибув з Угорщини до Києва з метою місіонерської діяльності серед печенігів. Володимир приязно зустрів його і супроводив до південних кордонів своєї держави. Повернувшись через якийсь час до Києва, Бруно гостював у князя цілий місяць. Він писав германському королю Генріху II про свою подорож на Русь та до печенігів. Зміст цього листа в порівнянні з інформацією про подорож Бруно до Пруссії, де він загинув наприкінці зими 1009 р., дає підстави стверджувати, що і тут за широко розрекламованою програмою навернення до християнства язичників стояли далекосяжні політичні плани. Відомо, що під час поїздки до кочовиків, яку Бруно вважав успішною, йому вдалося охрестити лише 30 чоловік і паралельно здійснити зондаж політичної обстановки в Східній Європі, що спонукало до створення в 1013-1018 рр. польсько-печенізького союзу проти Русі.

На основі цих подій можна зробити висновок, що остаточною метою місіонера було політичне завдання, а саме проникнення в Ятвягію, що підлягала Русі. Діяльність Бруно є яскравим проявом далекосяжних планів Риму щодо Русі. [Рапов О.М. Русская церковь в IX – первой половине XII вв.: Принятие христианства.- М., 1988.- С. 389]

Магдебурзькі аннали містять цінну інформацію щодо релігійного аспекту русько-польських відносин у контексті тодішньої католицької пропаганди хрестоносного руху. Германський хроніст наголошує на

тому, що руси, “хоч і в меншій мірі, ніж католики, але відзначені іменем християн” [Annales Magdeburgenses // MGH SS.- 1859.- Т. 16.- Р. 188]

Католицькі ченці й духовенство на Україні з кінця XII ст. формально підпорядковувались люблінському єпископу, який мав свого генерального вікарія у Володимиро-Волинському. Католики латинського обряду, насамперед селяни – кріпаки, які втікали на Україну в надії полегшати своє матеріальне становище, часто добровільно приймали місцеві звичаї і обряди. У Києві латинян обслуговували ірландські бенедиктинці, які мали значну місіонерську практику. У них був свій монастир та костюль; ченці працювали у повній злагоді з киянами. Невдовзі після заснування свого ордену домініканці, також з’являються у Києві (1216-1227 рр.). Якщо папа Інокентій III намагався здійснити об’єднання Києва з Римом, не порушуючи східних обрядів (це було підтверджено рішенням IV Латеранського собору), то його наступники Гонорій III і Григорій IX висунули завдання “навернення русинів до латинства”. Цей заклик папства активно підтримали домініканські ченці у Києві, які заборонили латинникам вступати у контакти зі “схизматиками і еретиками”. Щоб підтримати такі діяння київських домініканців, папа Григорій IX видав постанову, яка забороняла подружжя латинників та православних, які до того часу укладались без будь-яких доктринальних заборон. У відповідь київський митрополит Кирило виступив з посланням, в якому зобов’язав католиків, які бажали одружитися з православними, приймати заново хрещення на зразок язичників чи еретиків. Це було нечуваним і ніколи не практикувалось у київській митрополії. Зрештою, конфлікт закінчився вигнанням домініканців з Києва. Вони оселились у Галичі; бенедиктинці ж залишилися у Києві. У 1235 році до Перемишля прибули францисканці й заснували там свій монастир [Терещенко Ю.І. Україна і Європейський світ.- К., 1996.- С. 152].

Ще один зафіксований істориками орден, зокрема, на Поділлі, є цистерціанський, заснований у 1098 р. в Бургундії (Франція) св. Робертом і затверджений в 1119 р. Папським Римом. В Польщі цей орден діяв з 1140 р. Цистерціанці вважались третьою і найбільш популярною гілкою бенедиктинського вчення. Цей орден поширювався настільки швидко, що вже в 1153 році на території Європи, аж до Балкан і Святої Землі, існувало 343 монастирі цього ордену [Омен Д. Християнська духовність у католицькій традиції.- Рим-Люблін, 1994.- С. 125] В 1114 р. цистерціанці відійшли від клонійської системи і очолювались найвищим органом – генеральною капітулою, що стало прототипом для майбутніх

чернечих орденів [Lekai L. The Whiete Monks.- Okauchee, 1953; Lackner B. The Elewenth Centuru Background of Citeaux.- Washington, 1972].

Ченці-цистерціанці адаптували чернече життя до умов Поділля, незважаючи на постійні політичні зміни, які відбувалися на цій українській землі. Це дало можливість не шезнути їм упродовж багатьох століть, на відміну від інших орденів, які з'являлися, переживали розквіт, а потім переставали існувати. Однак, вже після XIV століття про цей орден на подільській землі вже немає ніяких згадок в історичних джерелах. Про початки християнства латинського обряду на Поділлі можна судити і по місійній діяльності св. Яцека Одровонжа, який близько 1233 р. разом з іншими латинським ченцями заснував декілька костьолів та домініканський кляштор. Але захоплення цього регіону монголо-татарами внесло певні ускладнення у справу поширення тут католицької віри. [Niedzialkowski K. Kamienieckie biskupstwo // Encyklopedia koscielna.- T. 9.- S. 400].

У XIII ст., як і в XII ст., чернече життя продовжувало розвиватися. Процес розвитку, звичайно, містив у собі як збереження окремих елементів традиції, так і різні нововведення. Розмаїтість нових форм чернечого життя досягла таких масштабів, що Латеранський (1215 р.) і Ліонський (1274 р.) собори заборонили надалі створювати нові чернечі організації. Організовані в тринадцятому столітті ордени францисканців і домініканців були засновані як жебрацькі і проповідницькі ордени, а тому строго дотримувались обітниць бідності і проповідницького служіння. Наступність між знову створеними жебрацькими орденами і старими формами чернецтва, а також життям статутних каноніків була дуже відчутною. Ризикуючи заслужити докір у зайвому спрощенні, францисканці пристосували до нових умов бенедиктинську форму чернецтва, тоді як домініканці скористалися монастирськими статутами премонстрантів, поставивши в центр цих статутів „вивчення священної істини”, що відрізняло каноніків св. Віктора.

Жебрацькі ордена, однак, виявили собою не простий розвиток форм чернечого життя. Їхнє значення далеко не вичерпувалося цим. У них знайшли своє вираження нагальні потреби Церкви: повернення до життя за Євангелією (*vita apostolica*); необхідність реформи чернечого життя, особливо стосовно дотримання обітниць бідності; необхідність викорінювання ересей, що з'являлися; потреба підвищення рівня єпархіального духовництва; нагальність проповідування Євангелії й здійснення таїнств заради задоволення потреб віруючих. Усе це особливо відрізняло домініканців, свідомо й однозначно спрямовуючих свою діяльність до потреб та проблем свого часу і до розвитку "нового"

богослов'я – схоластики. Францисканці більше дотримувались традиції давнього чернецтва і прагнули повернутися до простоти й бідності.

Місіонерська діяльність так званих „жебрачих орденів” в Україні мала для Православної церкви в цілому негативні наслідки. Домініканці та францисканці проповідували католицизм в латинському обряді як єдино можливий спасенний християнський обряд і намагалися переконати в цьому тогочасне українське суспільство. Така непримирима позиція до східного обряду викликала недовір'я українського населення і відштовхнула його від Риму і Заходу в цілому, бо ж замах на східний обряд розцінювався як замах на руську (українську) культуру і духовність. Ця ситуація стала зручним приводом для Константинополя посилити свої впливи на Україну.

Релігійне життя Західної Європи почало видозмінюватись: відбувалося відокремлення мирян від духовенства, організація мирян у постійну структуру парафій, де формувалась їхня релігійна свідомість та громадське життя, сплачувалась церковна десятина тощо. Каролінгська церква провела чітку межу між білим і чорним духовенством. Останньому приписувалось жити й поводитися за „Статутом святого Бенедикта”, в основу якого були покладені правила порядку, суворої ієрархії та стабільності. Замість пастирської діяльності в середовищі мирян ченцям приписувалося сприяти освітньому і культурному відродженню церкви. В Україні цю місію згодом виконував складений Феодором Студитом у Візантії „Студійський Устав”, що також спонукав ченців до освітньої діяльності. Цей устав був прийнятий Києво-Печерським монастирем, що став важливим культурно – освітнім центром і взірцем для багатьох інших монастирів.

Діяльність монахів розвивалась у двох напрямках: по–перше, вплив католицького монастирського життя спонукав до просвітницької діяльності ченців, до активної роботи “на зовні” (екстраверсія), що було характерно для західноєвропейського католицизму; по–друге, формувалась напрямок пустельництва, споглядання, “роботи в середині”, що було ближче до слов'янської культури. Якщо західноєвропейській культурі притаманне яскраво виявлене просторове устремління до абсолюту, „піднесення до”, то давньоруська традиція ґрунтувалась на іншій стійкій міфологемі „повернення в середину”, „знаходження в”. Отже, йшлося про обмеження поширення у зовнішній простір. Натомість треба було зусиллями самоконцентрації, зосередженням духовної енергії створювати “простір внутрішній” [Мяло К.Г. Космогонические образы мира. Между Западом и Востоком // Культура, человек и картина мира.- М., 1987.- С. 229].

Екстравертний напрямок чернецтва сприймався в народі набагато краще, ніж інтровертоване пустельництво. Просвітницька діяльність спонукала до вивчення наук, читання книг. Високу освіту, як на той час, мали члени князівських родин. Вони навчались у початкових школах, які були при церквах, монастирях, в маєтках видатних людей. Отже, до пустельництва у народі не ставились з прихильністю. "Цілий світ дохристиянської нації, де забава, мистецтво, віра і життя зливались в одну цілісність, де Дажбожі внуки зі співами на устах ішли зустрічати весну, де молодь збиралась між селами на весільні ігри...; - все це полетіло з прокльонами монаха-аскета" [Лепкий Б, Н.І.У.Л.- Т. 1.- С. 40, 41].

Християнство було релігією Писання з властивим йому шанобливим ставленням до Слова. Своє світобачення українці передавали власним прикладом від батька до сина, не потребуючи письмових джерел, оскільки кожен батько для своєї сім'ї був жерцем. "Традиції антисистем передаються поза сім'ями, від учителів до учнів (особливо в монастирях – Е.Я.). Це означає, що замість сигнальної спадковості, яка ріднить людину з іншими ссавцями, тут існує навчання, неможливе без записаного тексту." [Юрій Ю.Т. Етногенез та менталітет українського народу.- К., 1997.- С. 105]. Саме тому першими проповідниками виступали переважно ченці – вчителі правильного життя, які логічно пояснювали свою філософію, визначену в Біблії, інших законах та книгах. Не лише священні тексти, але й світ взагалі сприймався як книга, що містить заповідану Богом істину, яку людина має збагнути. У такому розумінні культура, що розвивалася християнством та проповідувалася ченцями, неминучи набирала „книжного” характеру, спонукала до осягнення сенсу „прихованого” в Слові. А це, власне, й стимулює напружену інтелектуальну діяльність, спрямовану на осягнення глибинних філософських ідей, закладених у текстах, що із християнством приходило на Русь.

Разом з цим засвоєння ідей світової філософської думки відбувалось на ґрунті своєї, рідної культури, що спиралась на давні традиційні світоглядні уявлення стародавніх українців. У результаті взаємодії двох чинників – світової інтелектуальної традиції, що ґрунтувалась на істотно переосмислених візантійською християнською філософією ідеях давньогрецьких мислителів, і разом з тим вітчизняної культури, яка зберігала суттєве відбиття філософії язичництва, - складалося певне світобачення у суспільстві. У межах киево-руської культури склався притаманний українській духовній традиції тип мислення, не схильний до абстрактного, відірваного від життя філософського теоретизування. Недостатній розвиток абстрактно

спекулятивного, замкнутого на собі філософського умозріння – досить типова риса української ментальності [Горський В.С. Історія Української філософії.- К., 1996.- С. 29].

Латинська церква зуміла етику християнства зв'язати з право – державними нормами, згодом, розмежувавши “Кесарева і Боже”. Вона дала християнинові міцні форми християнської етики в його земнім, серед “кесаревих” обставин, щоденнім житті [Маланюк Є. Книга спостережень.- К., 1995.- С. 107]. Саме західний варіант християнства – католицизм - став поштовхом до зміни діяльності православних ченців. Активна пропаганда освіти, перепис книг, а згодом і їх видавництво - це ті риси, які були притаманні католицьким ченцям.

В умовах кризи православ'я, опираючись на традиції католиків, Петро Могила зумів підняти Православну церкву. Прагнення народу до освіти, повага до людей, які розповсюджують знання та навчають, - ці чинники створили паралельний образ від волхвів до ченців. Сприйняття народом чернецького аскетизму було відмінне від трактування та пропаганди його своїми адептами. Ідеал чернечого життя, що трактувався як покликання, описаний в „Києво-Печерському патерику”. В середньовічній культурі термін „покликання” розумівся як піднесення до рангу релігійно творчих особистостей (святого, пророка тощо). Жити згідно покликання означало присвятити себе пізнанню Бога, що може бути досягнутим лише через відмову від мирських благ. Найбільшим послідовним втіленням покликання вважалось чернецтво – життя, цілком віддане Богу [Горський В.С. Вказана праця.- С. 63].

У 1375 році за тимчасового угорського володіння при князі Володиславі Опільському було створено перше єпископство латинського обряду як митрополію нових латинських місійних єпархій на українських землях – спочатку в Галичі, а потім його перенесено до Львова. Багато церковних маєтків Православної церкви перейшло в руки латинян. У цей період засновується кафедра католицької єпархії і на Поділлі. З цього починається вже реалізація цілеспрямованої та методичної політики Католицької церкви щодо Русі. Заснування католицьких єпископських кафедр на нових землях і зміцнення статусу та положення католицьких чернечих орденів сприяло активному наверненню православних до католицизму. Цьому сприяли і такі політичні фактори як приналежність окремих областей України до різних католицьких держав: Галичини - до Польщі, Закарпаття - до Угорщини, Волині – до Литви. У XV столітті територія Західної України була цілком під впливом католицизму, активно діяли францисканські, домініканські, кармелітські та інші ордени. Їх діяльність носила насамперед політично агітаційну місію. XIV-

XVI століття характеризується активним піднесенням філософської думки. Західна Європа переживає зміни, Київ знову відроджується, як науково-просвітницький центр. Згуртовуються братства, створюючи нові навчальні заклади для народної освіти, поширюючи філософські ідеї, розвиваючи нові науки. Прискорюється занепад старих поглядів православ'я на зміст життя та проблеми особистісного росту. Попереду велика Реформація католицизму, створення нових течій християнства протестантського напрямку – лютеранства і кальвінізму. Це спонукало Католицьку церкву до контрреформаційного наступу за допомогою нового потужного ордену – “Товариства Ісуса” (єзуїтів), який утвердив та витягнув католицизм із серйозної кризи.

Для України цей період стає визначальним у зв'язку з появою багатих та впливових родів, які в окремих регіонах переходять з православ'я на католицизм і активно підтримують латинські чернечі ордени. На Поділлі ціла сім'я багатих землевласників Потоцьких надає відчутну фінансову допомогу домініканському ордену. Своїм коштом Михайло Потоцький відновив усі будинки домінікан та побудував костельну башту. Про цю благодійність Потоцького свідчать до сьогодні зроблені на кам'яних таблицях надписи та герби Потоцьких над входом у костел, на вівтарі та інших місцях. Меценатом жіночого ордену домініканок стає і Брацлавський воєвода Микола Потоцький. Зокрема він дав їм село Пудлівці у 1628 році, а Марія Могилянка, по першому шлюбу Потоцька, пожертвувала в 1643 році домініканкам палац Потоцьких у місті Кам'янці-Подільському. Дочка її від першого шлюбу Софія Вікторівна Потоцька вступила в цей кляштор і внесла туди своє придане в кількості 25000 злотих. На ці гроші домініканки почали будувати кляштор біля пожертвованого їм будинку Потоцьких.

Подільська земля стає форпостом католицизму в Україні. В 1434 р. на коронаційному сеймі захід Поділля було трансформовано у Подільське воєводство зі своїм представництвом на загальних польських сеймах “для наради про державні і суспільні справи” [Prochaka A. *Materyaly archiwalne wyjete glowne z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 roku.*- Lwow, 1890.- S. 70]. З цього часу західне Поділля стало відкритим для впливу польської шляхти, яка, поріднюючись з місцевими боярами і користуючись Магдебурзьким правом, надає всілякі пільги і привілеї латинським ченцям і монастирям. Міняється стиль керівництва та устрій міст, завдяки чому розширюються можливості для існування католицьких орденів. До 1434 року шляхта не збудувала жодного костелу, ні одної каплички, не було також публічного богослужіння.

Однак вже із середини XIV ст. розпочинається активне будівництво храмів та монастирів.

Католицькі чернечі ордени міняють свої статутні положення, відходять від жебрацтва. Польська корона, перетворює ці ордени на свою політичну опору та стає гарантом їх функціонування на цих землях. Вони набувають фінансової стабільності, їхня діяльність цілеспрямовано скеровується на здійснення впливу на місцевих жителів і перетягування їх в латинський обряд. Католицьким монахам надавалось право отримувати в пожертву помістя, землі, кошти.

В 1370 р. за панування Коріатовичів у резиденцію князя (місто Смотрич) прибувають католицькі ордени, зокрема домініканський. [Ostrowski M. Historyczny rys biskupstwa kamienieckiego // Przegląd Katolicki.- R. 1.- 1863.- S. 553; Przewdziecki A. Podole, Wołyn, Ukraina, obrazy miejsc i czasow.- T. 1.- Wilno, 1841.- S. 117]. Один із братів Коріатовичів став фундатором цього ордену. Розпочав він свою роботу на Поділлі ще задовго до 1370 року, коли поляки почали отримувати привілеї.

Польські історики стверджують, що ордени не мали достатніх засобів для існування. Коли поляки тільки прибули на Поділля, подаровані їм маєтки ще не давали належного доходу і на пожертву орденам нічого було давати. Що ж стосується українських бояр, то у них не було прихильності до католицизму. Відтак для того, щоб досягти суттєвого впливу на населення, потрібна була державна підтримка. Католицька церква та королівська політика були тісно пов'язані. Польські сейми один за одним впроваджують закони для покращення життя поляків. У 1374, 1386 і 1413 роках католики отримують особливі економічні пільги та зрівнюються в правах із литовським населенням. Діяльність домініканців на Поділлі сприяла закріпленню панування польської корони на цих українських землях [Трайдос Т. Католицький костел на Поділлі.- Кам'янець-Подільський.- Краков, 2000.- Т. 1.- С. 139].

З 1400 року ордени відмовились від статусу жебрацьких. Відтоді відчутну фінансову підтримку їм надають польські подільські землевласники. За досить короткий час ордени отримують у пожертву цілі села, палаци, маєтки. Окрім того, данину їм платять національні общини. Наприклад, єзуїти отримали половину доходу із земельного збору Подільського воєводства, що було підтверджено сеймом 1611 року. Будуються величні костели, кляштори, школи, гімназії – оплоти католицизму на Подільській землі.